

HLAVNÉ ČRTY SLOVENSKEHO JAZYKOVEDNÉHO ŠTRUKTURALIZMU

JOZEF RUŽIČKA, Jazykovedný ústav SAV, Bratislava

RUŽIČKA, J., The Main Features of Slovak Linguistic Structuralism. *Filozofia* 32, 1977, No 2, p. 184—190.

Structuralism made itself felt as the leading direction of research in Slovak linguistics in the 1930s and the 1940s. The idealistic nature of structuralism was realized, but the Slovak linguists did not collaborate with the idealistically orientated philosophers.

There was no philosophical-theoretical trend in Slovak linguistic structuralism. There is no programme article in the magazine *Slovo a tvar* (The Word and the Shape) either. The dependence upon the Prague School was evident from the beginning, but not a passive one.

It was phonology that was the main sphere of activity of Slovak linguistic structuralism. Besides the phonology of contemporary literary Slovak it was namely the historical phonology of some languages. There originated significant works on the development of the phonological level as a system. Remarkable results were achieved also in the analysis of grammatical categories and word categories. The co-operation of some branches of research resulted in vigorous stylistic studies.

By the year 1950 structuralism lost its leading part, but some theses and namely several methodological proceedings of linguistic structuralism survived in Slovakist studies for a longer time.

V hlavnom referáte akademika Andreja Siráckeho sa ukázalo celkom výrazne, že štrukturalizmus sa uplatňoval v značnej miere vo viacerých spoločenskovedných disciplínach na Slovensku — najskôr a vari aj najsilnejšie v jazykovede. Platí to najmä (pre medzivojnové desaťročia, konkrétnejšie) pre tridsiate a štyridsiate roky. Rád by som doplnil túto konštatáciu rovnako všeobecnou a dôležitou poznámkou, že štrukturalizmus v jazykovede vôbec — ak máme na mysli európsky štrukturalizmus, čiže teóriu Ženevskej školy, Pražskej školy aj Kodanskej školy — bol reakciou na historicko-porovnávaci jazykovedu 19. storočia, čiže bol reakciou na pozitivizmus v jazykovede, rovnako ako Vosslerova estetizujúca „nová filológia“ alebo ako Marrovo, resp. Meščaninovo „nové učenie o jazyku“. Už to stačí ako dôkaz, že aj jazykovedný štrukturalizmus mal filozofické pozadie, ktoré možno jednoznačne identifikovať ako objektívny idealizmus. Tento charakter zostal jazykovednému štrukturalizmu natrvalo, teda nielen v začiatočných krokoch jeho života, keď išlo o negáciu teórie a metód pozitivistického atomizujúceho historizmu, ale aj v povojnových rokoch a desaťročiach, keď sa štrukturalizmus — teraz už nielen európsky, ale možno povedať celosvetový a okrem toho často s nárokom na platnosť filozofickej doktríny — nevyhnutne dostal do zápasu nielen s existencializmom a inými idealistickými koncepciami sveta a vedy ako takej, ale najmä s materialistickým svetonázorom.

Pre pochopenie a zhodnotenie slovenského jazykovedného štrukturalizmu si treba najprv uvedomiť celkovú východiskovú situáciu: jazykoveda na Slovensku bola na začiatku nášho storočia málo rozvinutá; silnejšie sa uplatňovala iba historicko-porovnávacia teória v dielach Sama Czambela, Jozefa Škultétyho a Štefana Hlavatého, ako aj v začiatočných prácach prvých odchovancov československých univerzít (napr. Jána Stanislava a Henricha Bartka). Preto sa vtedy pozorne sledovala a skúmala iba historická problematika, najmä vnútorné a vonkajšie dejiny slovenčiny. Ostatok patril praktickej jazykovede a štylistike. Niektoré nové teoretické výdobytky českej univerzitnej jazykovedy po prvej svetovej vojne našli u nastupujúcej slovenskej generácie živý ohlas: bola to napríklad teória relatívnej chronológie a teória funkčnej motivovanosti jazykových zmien. Obidve tieto teórie splynuli a uplatnili sa pri vypracovávaní teleologického (resp. teleonomického) výkladu pohybov v jazyku ako v uzavretom systéme, keď sa za centrum vedecského záujmu pokladala úloha odhaliť — statické i dynamické — vnútorné zákonitosti jazykového systému. Túto idealistickú teóriu immanentného vývinu jazyka možno hodnotiť ako hlavnú diferenčnú črtu pražského štrukturalizmu, cieľavedome rozvíjaného v Pražskom lingvistickom krúžku (založenom pred päťdesiatimi rokmi, konkrétne dňa 6. októbra 1926). S touto črtou súvisí trvalý záujem o vývin jazyka, a to najmä u slavistov (ako to vidieť v prácach Trubeckého, Jakobsona a Havránka), napriek tomu, že sa inde než v Prahe priam programovo hlásala téza, nadväzujúca na Ferdinanda de Saussura, že najvlastnejším predmetom jazykovedy je synchronia čiže statický prierez jazykovou stavbou v istom časovom bode. Takto sa posilnila dôležitá tradičná črta slovenského jazykovedného štrukturalizmu — trvalý záujem o vývin jazyka, ako vidieť v základných dielach Ľudovíta Nováka (slavistika a slovaktika), Eugena Paulinyho a Štefana Peciara (slovaktika), Jozefa Ružičku (germanistika) i Jána Horeckého (klasická filológia). Tento trend výskumu bol však určený nielen tradičnou problematikou slovenskej jazykovedy, ale najmä tým, že sa u nás nerobil sústavný filozoficko-teoretický základný výskum (predpoklady pre profesionálne pestovanie všeobecnej jazykovedy sa utvorili až r. 1948), ďalej tým, že sa v slovaktike pracovalo s materiálom iného druhu než inde: pri nedostatku staršieho písaného materiálu pred r. 1500 využívala sa totiž geografická diferenciácia nárečí v takej miere ako azda nikde inde na riešenie problémov vývinu národného jazyka. Fakty na osi času sa nahradili faktami na osi priestoru. Treba si všimnúť aj to, že takýto geografický prieskum dialektov predstavoval v prvej polovici nášho storočia najprogressívnejší výskum kompletného jazykového materiálu, živého v pravom slova zmysle — totiž výskum hovorenej podoby neusmerňovaného a nekodifikovaného jazykového úzu celého národa.

Bola by však chyba, keby sme zabudli na trvalý záujem o výskum súčasného jazyka. V Pražskej škole sa vypracovala solídna teória spi-

sovného jazyka, ktorá vyrástla zo spoločenskej situácie v Čechách koncom dvadsiatych rokov, a preto niesla silné znaky buržoáznej spoločnosti a jej kultúry. Táto teória sa oprávnene kritizuje z pozícií marxisticko-leninsky orientovanej jazykovedy. Dnes sa už realizuje požiadavka vypracovať novú teóriu spisovného jazyka fungujúceho v socialistickej spoločnosti. (Základy takejto teórie sa načrtli na vedeckej konferencii, konanej v Smoleniciach v januári 1976.) Uvedená ucelená teória spisovného jazyka Pražskej školy bola poznačená živým záujmom o slovesné umenie a bola podopretá veľkými pracovnými úspechmi vo fonológii. Je známe, že sa počas niekoľkých rokov podarilo formulovať veľa poznatkov zo štylistiky a fonológie konkrétnych jazykov; ale dnes už vieme, že značná časť týchto poznatkov nemá definitívnejšiu platnosť, pretože sa pri ich formulovaní vychádzalo z chybného presvedčenia, že existuje autonómny básnický jazyk a že fonologický systém jazyka je značne uzavretý.

Pre vtedajšiu mladú slovackistiku bolo veľkým povzbudením, že zkladatelia Pražskej školy si všímali slovenskú problematiku, zaujímali sa o slovenskú literatúru, analyzovali fonologický i gramatický systém slovenčiny a niektoré závery (ako napr. o fungovaní kvantity v slovenčine) uvádzali v základných štúdiách a neskoršie aj v súhrnných dielach (ako napr. N. Trubeckoj, *Grundzüge der Phonologie*, 1939). Aj tým sa dá teda vysvetliť, prečo sa štylistika a fonológia stali hlavnými výskumnými poľami mladej generácie u nás. O štylistike a jej vtedajších úspechoch bude reč v inom vystúpení na našej konferencii, preto sa žiada iba zdôrazniť, že sa na tomto poli dosiahli nebývalé úspechy najmä v spolupráci jazykovedy a literárnej vedy. Synchronná fonológia, opierajúca sa o lexikálne a gramatické jednotky (teda nie o text), uplatňovala sa vo výskume jazykov a ich nárečí na Slovensku (t. j. vo výskume slovenčiny, ruštiny, ukrajinčiny, nemčiny i maďarčiny). Úspechy v poznávaní synchronného stavu hláskovej roviny jazykovej stavby zaujali pracovníkov aj z iných odborov; tak sa začali posilňovať medziodborové vzťahy, došlo aj k prvým organizačným krokom v integrácii spoločenskovedného výskumu na Slovensku. Zdôrazňujem, že u nás šlo nielen o aplikáciu, ale aj o rozvíjanie teórie Pražskej školy, teda tej koncepcie, ktorá brala do úvahy systémovosť jazyka i funkčnosť jazykových prostriedkov, ktorá ďalej tlmila úplné odtrhnutie synchronie a diachronie (keďže v synchronii odhaľovala dynamickosť a v diachronii systémovosť) a ktorá napokon aspoň kalkulovala s nositeľom jazyka ako s dôležitým faktorom vo vývine jazykového systému (ako sa to ukazuje napríklad v teórii jazykových zväzov).

Programové nastolenie problematiky jazykových zväzov patrí k dôležitým výdobytkom Pražskej školy, lenže treba vedieť, že sa z kontaktných jazykových faktov často robili neoprávnené, dakedy priam šokujúco ďalekosiahle závery pre dejiny spoločnosti. Základnú chybu treba vidieť v tom, že sa vzťahy jazyka a spoločnosti čiže nositeľov

jazyka postavili na hlavu: chápali sa totiž idealisticky. Táto chyba sa objavila v plnej miere aj v slovenskej jazykovede. Pripomením často kritizovanú hypotézu o mongolizácii, resp. turcizácii starej slovenčiny (vo viacerých prácach Ľ. Nováka už v tridsiatych rokoch) a tiež predpoklad starého germánsko-baltoslovansko-ugrofínskeho komunikačného zväzu pri výklade vzniku silného skloňovania adjektív v starej germánčine (v doktorskej dizertácii J. Ružičku z r. 1938). V štyridsiatych rokoch a najmä neskôr sa už upustilo od takýchto záverov; pre nedostatok faktov z historických disciplín mohli sa však celkové závery často formulovať iba s mnohými obmedzeniami, ako to vidieť v tomto citáte: Nasledovali asi južných Slovanov, s ktorými v pravlasti asi usadili, a usadili sa asi medzi Tisou a Dunajom... Odtiaľ asi potom postupovali na sever do dnešnej oblasti stredného Slovenska (E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, 1963).

Historická fonológia — hoci mala uvedené chyby — dosiahla v slovenskej jazykovede značné úspechy: teoreticky prevýšila predvojnovú úroveň Pražskej školy. Pravda, pri serióznom výskume konkrétneho a často kompletného materiálu sa ukázali v celom rozsahu aj všetky nedostatky štrukturalistickej fonológie. Vidieť to napr. na mojom fonologickom rozbere nemeckého jazyka, kde pre rozsiahlosť jazykového materiálu a pre nemožnosť obsiahnuť množstvo historických faktov venoval som sa iba zostrojeniu metodologicky čistého a elegantného modelu, ktorý obsahoval minimálny počet nevyhnutných krokov, aby sa z „vypreparovaného“ starohornonemeckého vokalizmu dosiahol súčasný stav vo východných bavorských nárečiach Moravského poľa. (Tento rozbor som robil začiatkom štyridsiatych rokov, výsledky som uverejnil v knižke *Z problematiky slabiky a prozodických vlastností*, SAVU 1947.) Zdôrazňujem, že tu šlo o takýto bádateľský cieľ: opísať vývin vokalizmu ako systému. To bol nový postup v historickej fonológii, ktorý sa neskôr úspešne vyskúšal aj vo výskume slovenčiny. Zásadnú chybu vidím v tom, že sa čiastkový fonologický systém posudzoval ako izolovaný a do seba uzavretý a že sa za jediný predmet vedeckého opisu pokladali vzťahy medzi fonémami, chápanými ako priesečiky oných vzťahov. Je to postup, ktorý u nás po prvý raz formuloval Ľ. Novák vo svojej originálnej definícii fonémy z roku 1937: „Fonémy sú najmenšie, ďalej nedeliteľné prvky jazyka, ktoré sa vydeľujú priesečikmi všetkých (vnútorných) jazykových funkcií na jazykovej forme.“ Tento postup značí prelomenie hraníc pražského štrukturalizmu a smerovanie ku glosematike, ktorá sa v našej jazykovede výraznejšie uplatnila až v povojnovom Bratislavskom lingvistickom krúžku, keď jeho predsedom bol E. Pauliny (od 12. 12. 1945 do 31. 1. 1950).

Úsilím opísať vývin fonologického systému riešil sa v slovenskej jazykovede — a to pomerne samostatne — páľčivý problém protikladu synchronie a diachronie. Je to jeden z kardinálnych problémov celej modernej jazykovedy, ako to ukazuje napr. aj diskusia na X. medziná-

rodnom lingvistickom kongrese (Bukurešt 1967), vyvolaná ideou Bertila Malmberga, že štrukturalistickými metódami vedecky opísať vývin jazykového systému vlastne ani nie je možné: výsledkom tohto opisu môže byť iba sled statických synchrónnych priereзов. Je jasné, že tu ide o širší problém, nielen jazykovedný. Pri vedeckom pozorovaní musíme izolovať a priam fixovať, „umŕtviť“ objekt svojho pozorovania, i keď ide o prieskum dynamického objektu či historického faktu. V jazykovedných diskusiách o tejto problematike sme sa často spýtovali, či sa takým postupom nenarúša súlad medzi ontologickou a gnozeologickou sférou — aj v Spolku pre vedeckú syntézu sa o tom diskutovalo medzi pracovníkmi síce rozličných odborov, ale rovnako progresívnej orientácie. Tento problém je dôležitý aj pre dnešnú slovenskú vedu, a preto sa treba pokúsiť o jeho riešenie spoločnými silami. Otázky vzniku a vývinu sú v spoločenskovedných disciplínach. a teda aj v jazykovede rovnako dôležité ako otázky súčasného stavu jazyka, ktorý je spoločenským javom sui generis a navyše — pri riešení problémov z oboch uvedených sfér musí sa uplatniť principiálna ontologická a gnozeologická jednota.

Podľa naznačených princípov možno naše poznatky o slovenskom jazykovednom štrukturalizme zhrnúť do týchto piatich bodov:

1. Štrukturalizmus sa uplatňoval ako vedúci bádateľský smer v slovenskej jazykovede v tridsiatych a štyridsiatych rokoch. Sem patrí aj činnosť BLK 1945—1950 a časopis Slovo a tvar I—IV 1947—1950. Idealistický ráz štrukturalizmu sa uvedomoval aj vtedy, ale slovenskí jazykovedci zoskupení v BLK nespolupracovali s idealisticky orientovanými filozofmi z univerzity.

2. Filozoficko-teoreticky sa v slovenskom jazykovednom štrukturalizme nepracovalo. Ani v časopise Slovo a tvar niet programového článku. Závislosť od teórie medzivojnovnej Pražskej školy je od počiatku evidentná, ale nie pasívna. Kritizovala sa napríklad pražská teória o lexike (pozri Slovo a tvar II, 127—8).

3. Hlavným pracovným poľom slovenského jazykovedného štrukturalizmu bola fonológia. Popri fonológii súčasnej spisovnej slovenčiny bola to najmä historická fonológia niektorých jazykov. Vznikli významné práce o vývine fonologickej roviny ako systému. Pozoruhodné výsledky sa dosiahli aj pri analýze gramatických kategórií a slovných druhov.

4. Rozvinula sa spolupráca medzi niektorými vlastivednými odbormi. Výsledkom boli priebojné štylistické štúdie. Bolo na škodu teoretického rozvoja vtedajšej slovenskej vedy, teda aj jazykovedy, že sa styky s pokrokovými filozofmi a umelcami slova rozvíjali v Spolku pre vedeckú syntézu iba v rokoch 1937—1939.

5. Roku 1950 stratil štrukturalizmus vedúcu úlohu. Niektoré tézy a najmä viaceré metodické postupy jazykovedného štrukturalizmu pretrvávali v slovakistických prácach dlhší čas, kým sa aj vo výskume

spisovnej slovenčiny a jej kultúry naplno neuplatnili princípy marxistickej jazykovedy.

V krátkom koreferáte nebolo možné ani len telegraficky predstaviť všetky problémy slovenského jazykovedného štrukturalizmu. Na to by bola potrebná monografia, azda podrobnejšia a najmä kritickejšia, ako je Popovičova dobrá knižka *Štrukturalizmus v slovenskej vede* (Martin 1970), kde sa o jazykovede píše dosť skromne. Bola by to záslužná robota, ktorej zmyslom by malo byť ukázať nedostatky aj úspechy slovenského jazykovedného štrukturalizmu.

Marxisticky orientovaná jazykoveda chce nadviazať na všetko pozitívne, čo utvorili predchádzajúce generácie bádateľov, hoci kategoricky kladie požiadavku, aby pri tomto kritickom hodnotení a výbere boli stimulujúcim i limitujúcim faktorom princípy materialistickej dialektiky. Iba tak bude možné aj v našej súčasnej jazykovede predísť nebezpečenstvu, že sa jazyk i jeho poznanie budú posudzovať jednostranne, ako to bolo aj v tzv. štrukturalistickom období v dejinách slovenskej jazykovedy.

ГЛАВНЫЕ ЧЕРТЫ СЛОВАЦКОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО СТРУКТУРАЛИЗМА

Йозеф Ружичка

Структурализм в качестве ведущего направления исследования применялся в словацком языкознании в 30-х и 40-х годах. Идеалистический характер структурализма осознавался, но словацкие лингвисты не сотрудничали с идеалистически ориентированными философами.

В философско-теоретическом плане в словацком лингвистическом структурализме никто не работал. И в журнале «Слово и форма» нет программной статьи. Зависимость от теории Пражской школы с самого начала очевидна, но не являлась пассивной.

Главным полем работы словацкого лингвистического структурализма являлась фонология. Наряду с фонологией современного литературного словацкого языка это была в особенности историческая фонология некоторых языков. Возникли значительные работы о развитии фонологической плоскости как системы. Заслуживают внимания также результаты, достигнутые при анализе грамматических категорий и словесных видов. Результатом сотрудничества между некоторыми дисциплинами, изучающими родной язык, литературу, историю и фольклор, явились новаторские стилистические работы.

В 1950 г. структурализм утратил ведущую роль, но некоторые положения и особенно целый ряд методических приемов лингвистического структурализма продолжали иметь место в словацких работах более длительное время.

DIE HAUPTZÜGE DES SLOWAKISCHEN SPRACHWISSENSCHAFTLICHEN STRUKTURALISMUS

Jozef Ružička

Der Strukturalismus als hauptsächlichliche Richtung der Forschung wurde in der slowakischen Sprachwissenschaft der 30. und 40. Jahre angewandt. Man machte sich die idealistische Natur des Strukturalismus bewusst, die slowakischen Sprachwissenschaftler waren jedoch nicht mit idealistisch orientierten Philosophien beschäftigt.

Der slowakische sprachwissenschaftliche Strukturalismus wurde nicht im philosophisch-theoretischen Sinn ausgearbeitet. Nicht einmal in der Zeitschrift *Slovo a tvar* (Wort und Form) kann man einen programmatischen Artikel finden. Die Abhängigkeit von der Prager Schule ist von Anfang an evident, war aber keine passive.

Das hauptsächlichliche Arbeitsgebiet des slowakischen sprachwissenschaftlichen Strukturalismus war die Phonologie. Ausser der Phonologie der gegenwärtigen slowakischen Schriftsprache, war es insbesondere die historische Phonologie einiger Sprachen. Es entstanden bedeutende Arbeiten über die Entwicklung der phonologischen Ebene als eines Systems. Bemerkenswerte Resultate wurden auch bei der Analyse grammatikalischer Kategorien und Wortarten erzielt. Ergebnis der Zusammenarbeit zwischen einigen Gebieten der Heimatkunde waren durchschlagende stylistische Studien.

Im Jahre 1950 verlor der Strukturalismus seine führende Rolle, aber manche Thesen und insbesondere einige methodische Vorgangsweisen des sprachwissenschaftlichen Strukturalismus herrschten in den slowakistischen Studien noch längere Zeit vor.